

ביקורת ספרים

המעבר מתקופת המשנה אל תקופת האמוראים

מאת
אליעזר סגל

Baruch M. Bokser, *Post Mishnaic Judaism in Transition; Samuel on Berakhot and the Beginnings of Gemara* (Brown Judaic Studies no. 17), Ann Arbor 1980, 543 pp.

ספר זה, על-אף שמו,¹ אינו אלא המשך לספרו הראשון של המחבר: *Samuel's Commentary on the Mishnah* (ליידן 1975).² בעוד שהכרך הראשון בדק את החומר השייך לסדר זרעים, למעט מסכת ברכות, עוסק הכרך הנוכחי במסכת ברכות. הבדל השמות בין שני הספרים אינו עניין פורמאלי גרידא והוא עדות לבעייתיות של ממש, הבאה לביטוי לאורך הספר, ועל כך נעמוד בהמשך הדברים.

מצד עניינו יש בספר שני חלקים. הראשון מוקדש לתיאור ולניתוח כל דברי שמואל הבאים במסכת ברכות שבשני התלמודים, ובעיקר אותם דברים המתקשרים למשניות ברכות (גם אם הם מצויים במקום אחר בתלמוד או במדרש), אך גם מימרות של שמואל שאין להן זיקה ברורה אל המשנה. כחלק זה של החיבור טמונה ברכתו העיקרית, כשבוקסר נושא ונותן בכובד-ראש ובטוב-טעם בכל סוגיה וסוגיה, כדי להבין את דברי שמואל כפי שנאמרו במקורם. לשם הגשמת מטרה זו חייב המחבר לעתים קרובות להסיר מעל המימרא המקורית שכבות רבות של עיבוד אדיטוריאלי, להכריע בין לשונות שונים של הסוגיה ולהחליט מה היה ההקשר המקורי שבו נאמרו הדברים. לצורך זה נעזר בוקסר בריב הכלים העומדים לרשות החוקר — כתבי-יד של התלמוד הבבלי³ והירושלמי, ספרייה עשירה של פירושי ראשונים — ובבקיאות מרשימה בספרות-מחקר מאסכולות שונות.

הדיונים שנראו לי מעניינים במיוחד הם אלה העוסקים בקביעת ההקשרים המקוריים שבהם נאמרו המימרות. לצורך זה פיתח בוקסר שיטה של דיוק קפדני בניסוחים השונים של המימרות, תוך השוואה עם הטכסט שהן באות לפרש, כשהוא מבקש לקבוע איזה מן הניסוחים שלפנינו תואם כל אחד מן ההקשרים האפשריים. שיטה זו של דקדוק בסגנון מגלה תופעות מעניינות בכמה מן הסוגיות הנדונות. כך, למשל, בודק בוקסר (עמ' 64) ניסוחים שונים המשמשים בספרות ההלכה לצורך הצעת נוסח ברכה — 'ועל... אומר...', 'אומר עליו...', 'מברכים עליו...' — כדי לנסות ולקבוע על איזה מקור תצאי הוסב כל מאמר של שמואל במקורו.

¹ נראה שהמחבר התכוון בבחירת שם הספר לכבד את אביו. ר' בן-ציון בוקסר, שפרסם לפני מ"ה שנה ספר בשם *Pharisaic Judaism in Transition* (ניו-יורק 1935).

² הכרך הוא הוצג במפורש כ'חלק ראשון'; יסודו בעבודה לשם קבלת תואר דוקטור.

³ השימוש בכתבי-יד מוגבל לספרים שהובאו בדקדוקי-סופרים או שראו אור במהדורות פקסימיליות.

בוקסר מפעיל שיטות דומות במספר מקומות⁴ במיומנות רבה ותוך בדיקת השאלה מכל צדדיה. אך נראה, שערכם של דיוקים מסוג זה מוגבל מאוד לאור המסקנות שאליהן מגיע בוקסר בדבר דרכי מסירתן של מימרות. מתברר, שעורכים מאוחרים השתמשו בצורה חפשית במימרות הקדומות ושינו את לשונן כדי להתאימן למסגרת הסוגיה כפי שהתפתחה עם הזמן. תופעה זו, שבוקסר עצמו מודגיש אותה לא-פעם במחקרו, משתקפת בצורה פשוטה וברורה בהבדלים הגדולים שבין ניסוחי מאמרים בבבלי ובירושלמי; נראה שאין אף מאמר בקורפוס הנבדק המובא בנוסח זהה לגמרי בשני התלמודים.

גם במקום שבו לא עלה בידי בוקסר, בשל טיב העריכה התלמודית, נסיונו לשחזר את הקשרו ומשמעותו המקוריים של מאמר מסוים של שמואל, יוצאים אנו נשכרים בזכות הערותיו באשר לדרכי העריכה והמסירה של דברי תלמוד. כך מגיע בוקסר לפירושים יפים לבבלי ולירושלמי, גם אם אין בהם כדי לתרום בהרבה לציור דמותו הרוחנית של שמואל.

ברם משאנו ניגשים אל חלקו השני של הספר אנו חשים כבעיה המרכזית שבו:⁵ הספר אינו בא לתאר באופן מקיף את פעולתו של שמואל (על-פי המידגם של דבריו על מסכת ברכות) אלא להוכיח ששמואל חיבר פירוש על המשנה. הספר כולו משועבד להוכחת טענה זו, דבר הפוגם בערכו ומונע את המחבר מלעסוק בכמה וכמה שאלות הראויות להיכלל במחקר כזה, במיוחד לאור שמו המחיב: תקופת-המעבר אל היהדות הבת-משנאית. כל מאמצי המחבר מוקדשים לנסיונו להוכיח, כי מאמריו של שמואל נוצרו כפירושים למשניות וכי פירושים אלה הם חלק מפירוש כולל על המשנה. טיעון זה מביא אותו לעתים לידי נקיטת עמדות דחוקות בנוגע למימרות שקשרן אל המשנה הוא רופף, ואף מאלץ את המחבר להרחיב את המושג 'פירוש' כדי שיכלול חומר שאינו בא להסביר את המשנה, כי אם לסייע בקביעת ההלכה או להוסיף על המקרים שנידונו במשנה וכן דברים המתקשרים אליה על-דרך החשיבה האסוציאטיבית; בקצרה: כל סוגי החומר שהוצמד בתלמודים אל המשנה.⁶ וכל כך למה? כדי להגן על טענה, שהיתה מקובלת מאז ומתמיד הן בספרות המסורתית הן בעיני המחקר,⁷ ולא ברור מה ההצדקה להקדיש שני כרכים גדולים להוכחת טענה, שלפי מיטב ידיעתי אין מי שמערער עליה.

⁴ דוגמה אחרת לשימוש בשיטה זו ראה, למשל, בעמ' 72 ואילך. המחבר עוסק שם בשלושה ניסוחים של מימרת שמואל, השונים מבחינת הבדלי ההדגשה שבכל אחד מהם, ובמניעים שעלולים היו להשפיע על העורכים המאוחרים בבקשם להתאים את המימרא המקורית לצרכי הסוגיה. בוקסר מודע אף לחומר הרלבנטי המצוי בתוספתא ושוקל את השפעתה האפשרית על שמואל (וראה עוד להלן). במקום אחר, הבחנה דקה בין ניסוח המקבילות במדרש בר"ר ובירושלמי (עמ' 92 ואילך) מביאה את בוקסר להערות מעניינות ברבר דרכי העריכה בספרות התלמודית הארצישראלית. הפרק פורסם גם כמאמר נפרד ומורחב: 'Minor for Zimmun...and Recensions of Yerushalmi', *AJS Review* 4 (1979), pp. 1–25.

⁵ נתייחס להלן רק לעניינים השייכים לתוכן הספר, ונעיר כאן בקצרה על מספר ליקויים טכניים ופורמאליים: (1) הספר הודפס (במכונת כתיבה) בלא אותיות עבריות. בתעתיקים באותיות לטיניות (ובעיקר בתעתיקי העיצורים) נפלו עשרות טעויות-דפוס; (2) לא כל מראי-המקומות הם מדויקים (למשל, הציון בסוף עמ' 68 למסכת עירובין 1:1 מוטעה וצ"ל: 3:1, וכן במספר מקומות); (3) התרגומים נראים לפעמים תמוהים: 'ככר' (עמ' 89) מתורגם כ-"plate"; 'תגו רבנן' (עמ' 48) מתורגם: "it was taught"; (4) המחבר מאריך בלשונו הרבה יותר מן הנדרש וגולש לחזרות מרובות ולהכללות שאינן מוסיפות להצעת טיעונו.

⁶ מעמ' 429 ואילך מנסה בוקסר למצוא מקבילות למודל ה'פירוש' – כפי שהוא מבין מושג זה – בספרות העתיקה של ישראל ושל העמים (מעניין, שאין הוא מתייחס לספרות המשפטית הרומית או היוונית, ואף אינו מזכיר בהקשר זה את ספרות ה'נוד' הזורואסתרתית; השווה שם, עמ' 475). ברור שאף אחת מן המקבילות שהוא מביא אינה תואמת את השימוש הרחב שהוא מעניק למושג 'פירוש'.

⁷ עם הופעת הכרך הראשון היה משום חידוש בטענה, ששמואל פירש אף את המסכתות מסדר זרעים, שאין

בשל צמצום הנושא לשאלה 'האם חיבר שמואל פירוש למשנה', כמעט ולא תמצא התייחסות לשאלות מרכזיות בתפיסת מפעלו של שמואל כ'מעבר' (transition) בתולדות ההלכה. מן הראוי היה לשאול: האם יש בפירושי הדור הראשון של האמוראים כדי להבהיר את עצם המעבר מתקופת התנאים אל תקופת האמוראים? האם ראה שמואל את עצמו כמוסיף נדבך על הספרות התנאית. כשם שהוסיף ר' מאיר על משנת ר' עקיבא, או שמה מודע היה לעובדה, שכבר החלה תקופה חדשה בתולדות התורה שבעל-פה? בוקסר עצמו מציג למעשה נתונים חשובים רבים, שיש בכוחם לסייע במתן תשובה לשאלות אלה — כגון ההשוואות שהוא עורך בין הטרמינולוגיה הפרשנית של שמואל לבין זו של התנאים — אך הנתונים מפוזרים בהערות לנושאים אחרים וחבל שלא נעשה בהם שימוש מעבר לשאלה היחידה שסביבה נבנה הספר.

כמו כן ראוי היה להקדיש דיון לשיטת שמואל בפירוש המשנה: האם קיימים סימנים לכך שהוא מייצג גישה 'בבלית' ייחודית, בניגוד למסורת הארצישראלית? מה יחסו אל התוספתא או אל ברייתות אחרות, שיש בהן פירושים למשנה — האם הוא מכיר אותן, מקבל את סמכותן או חולק עליהן? מה טיבו של 'תנא דבי שמואל'?? האם פירש שמואל את המקרא¹⁰ או חיבורים תנאיים אחרים פרט למשנה?

בשל נטייתו של בוקסר לראות בכל מימרא של שמואל פירוש על המשנה, הוא נאלץ למעט בכל התחומים האחרים, שבהם עסק שמואל, דבר העשוי לעוות את דמותו ההיסטורית האמיתית של אמורא חשוב זה. מן הראוי היה שבוקסר יעשה שימוש מלא בנתונים שקיבץ בניתוח הסוגיות ובהשוואת דברי שמואל אל שיטות מקבילות לו וחולקות עליו, כדי להרחיב את תיאור שמואל, הן כפרשן המשנה, הן כחלוץ במקצועות האחרים של התורה שבעל-פה בראשית תקופת האמוראים.

במקום אחד, שבו אפשר היה לכאורה לבחון את טענתו של בוקסר על-פי קנה-מידה 'אובייקטיבי', נראה שהמחבר עצמו נסוג מן המסקנות המתבקשות מן השאלה שהעמיד. כוונתי לפרק ח, שעניינו 'מוסרים ולשונות ייחוס'. בתחילת הפרק הוא מניח (עמ' 353), ש'אם אחז משמעותי של דבריו [של שמואל] הם שרידים מפירוש למשנה, אזי אפשר שאספקטים מסוימים של מסירתם והבאתם [של אותם שרידים] יהיו שונים מאלה של המסורות האחרות'. אך בדיקת המוסרים של המימרות ודרכי הבאתן אינה מגלה יחס משמעותי בין צורת המסירה לבין השתייכותן של המימרות לפירוש למשנה, עד שלבסוף נאלץ בוקסר לכפור בהנחה ההתחלתית ולתרוץ את ההבדלים שבדרכי המסירה בעזרת הבחנות דקות בין סוגי הפירושים, או בטענת מקריות הנובעת מדרך התהוות הסוגיות.¹¹

עליהם תלמוד בבלי (השווה: י' זוסמן, סוגיות בבליה על זרעים וטהרות, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים תשכ"ט). נראה לי שאין הבדל מכריע בין הטענה, ששמואל פירש את המשנה, לבין הטענה, שהוא חיבר פירוש (כולל) למשנה, הבדל שבוקסר רואה בו. כנראה, הצדקה לניסוח התיזה שלו.

⁸ בוקסר עוסק בשאלה, אם ראה שמואל בחיבורים תנאיים — מדרשים, תוספתא וכו' — דגם למבנה הפירוש ולתפקידו, אך אין הוא דן ביחסו של שמואל לשיטות פרשניות ספיציפיות. עיי' עמ' 441 ואילך.

⁹ העניין נזכר רק ברפרוף בעמ' 25 ו-445. והשווה: א' גולדברג, 'שימושו של רבא ב"תוספתא" וב"תנא דבי שמואל" לפירוש המשנה', תרביץ מ (תשל"א), עמ' 144-157.

¹⁰ הנושא זוכה רק להערה אחת (עמ' 324, הערה 31).

¹¹ ואולם תיאוריות שמקורן בנסינו של בוקסר להגן על התיזה שלו, אינן בהכרח בטלות. למשל, כדי להגדיל את מספרם של הפירושים למשניות, נוח לבוקסר להניח, כי מה שמוצג לפנינו עתה כמחלוקת היה במקורו שני מאמרים עצמאיים, שעשויים היו להיות חלקים מפירושים כוללים על המשנה, שבעליהם לא הכירו איש את דברי רעהו, רק מאוחר יותר הביא עורך הסוגיה את הכימרות כמחלוקת. בוקסר הגיע אמנם לתיאור זה של השתלשלות העניינים 'שלא לשמה', אך עצם הקביעה, שמאמרים עצמאיים הפכו על-ידי עורכים למחלוקת של אמוראים (ותנאים), היא ללא ספק נכונה, במיוחד כשמדובר בחכמים שלא פגשו זה בזה מעולם. להערותיו של בוקסר בפרק ז יש אפוא ערך רב להבנת כמה תופעות יסודיות בספרות חז"ל.

בסיכומו של דבר יש לומר, כי בוקסר העמיד לרשותנו ספר חשוב שיש בו אוצרות של ידע וביסודו עבודה קשה. אין ספק, שכל המעיין בספר ימצא בו תגלית מעניינת, בעיקר בנוגע לפירושי הסוגיות ולחיאור דרך התהוותן. עם זה יש להצביע על ליקוי במבנהו של החיבור ובניסוח יעדי המחקר שבו; מתוך שהגביל את עיסוקו לזווית צרה של הבעיה הכוללת, לא הצליח בוקסר בהגשמת מטרתו המוצהרת לתאר את תופעת המעבר אל תקופת האמוראים על-פי עיון בתורתה של אחת הדמויות המרכזיות, שהביאו לטרנספורמאציה היסטורית זו.